

INTERNIRANJE MOJE PORODICE IZ BIHAĆA U JUNU 1941 GODINE SJEĆANJA ANKE TOMAN ROĐENE RADAKOVIĆ

Moja sjećanja će biti nepotpuna-ne sjećam se ni jednog tačnog datuma.

U rano jutro probudila me je žestoka lupa po ulaznim vratima. Čujem reditelje, s nekim razgovaraju. Netko od ukućana ulazi u sobu u kojoj spavam, diže me iz kreveta, užurbano objašnjava da idemo od kuće, da spremim nešto male robe, ali zimski kaput i tople cipele svakako. Čujem po kući graju, spremam se, svi se metamo, kopamo po stvarima, stavljamo zavežljaje u dnevnu sobu gdje stoji jedan ili više vojnika u uniformi, mama, tata, Vida i Đuka (napomena l.) šire posteljinu po podu, kupe od nas stvari, trpaju u posteljinu, savijaju u duguljast zavežljaj, vežu špagom. U jedini kofer koji imamo tata sprema neke papire. Sve je to u žurbi, u haosu, letanju po kući. Vraćam se u sobu gdje sam tolike godine spavala, gledam kroz prozor, pomisao da moguće neću više nikada gledati s ovog prozora pada u grudi kao olovo.

Kupimo zavežljaje, više zavežljaja nego ruku, nešto ostaje. Izlazimo. Tata zaključava kuću, predaje ključ vojniku. Krećemo. Iz kuća izlaze zavežljaji, vojnici, komšije. Kako idemo dalje, rijeka ljudi buja, u ulici prema Žegraskoj Aleji vrvi od ljudi, sve panično, usplahireno, izraze lica nosim u sebi, ali ne mogu opisati. Vidim svog profesora matematike Bandić Ivana u pižami, vezi dječja kolica, uz njega žena, plače. Vidim još štošta, ali sve se slijeva, topi, gubi.

Stižemo u Aleju. Utjeruju nas u nogometno igralište. Lijeve jedna grupa, desne druga grupa. spuštamo stvari, stojimo. S desne strane vidim mlade jevreje koje znam iz gimnazije, prilijeću onima koji pristizu, pomažu im nositi zavežljaje i kofere. Shvatam, lijeve smo mi, pravoslavci, u velikoj gomili, desne jevreji, u manjoj, sve prešarane puškama.

Tjeraju nas prema ulazu igrališta. Tu su talijanski kamioni. Kako nadolazimo, take nas guraju u kamione, mi sjedamo na daske, to jest klupe koje su poredane bočno. Više je nas nego mjesta, sjedamo na stvari. Vidim mog profesora Jovana Lakića, predavao nam je gimnastiku. Ostale ljude ne poznajem.

Kroz ceradu kamiona gledam nazad. Krećemo prema Žegararu. Uz nepisiva strah dolazi i gorka sjeta da ove lijepe i drage kestene drveća ostavljam zauvijek. Strah popušta, slušam razgovor mog profesora s vojnikom koji drži pušku među kokjenima. Razgovor mi bježi, ne govori mi o ničemu. Teža je šutnja, ali traje. Vrijeme duge, promiču mala mjesta, sela, drveće, njive, šumarci. Stajemo. ~~Krećemo dalje~~ Izlazimo. Kažu da smo u Kulen-Vakufu. redniji kamioni istovarili ljude ukraj ulice, odlaze, iza puni kamioni čekaju. U trpavama se u gomilu, pred neku gestionicu. Sjedaju ljudi na stvari, sjedamo, smještamo se. Svi smo izišli. Čeka se nešto. Tražim mlade nikog tko mi je blizak. Saznajem da smo mi Bišćani s igrališta razvezani na više strana. Netko je spomenuo Krnjeušu. Male se udaljujem s mladima, ali na oku puškama i porodicu. Gledam rijeku, kuće, most. Vrijeme prelazi, lijep je dan, tople. Zovu me da jedem. Odrasli ulaze i izlaze iz gestione. Kupuju. Idem s peznanicama u toalet. Žeziv, ali jedini.

Puške nas zbijaju, uzimamo stvari, krećemo u neurednoj koloni. Prelazimo most. Reditelji kažu da idemo u Martin Brod. Idemo, idemo, premećemo stvari, nikad Martin Broda. Konačno prilazimo.

Vode nas u neku zgradu, sličnu pilani ili sportskoj dvorani. Stjeraju unutra. Smještamo se na podu, odlazimo stvari, sjedamo. Dode glas da smijemo izlaziti i hodati po mjestu, ali ne daleko. Dogovor s porodicom, izlazim, s parnjakimnjama hodam kroz jedinu ulicu mjesta, idemo do rijeke, gledamo divne, do tad nevidene slapove. Opuštene smo. Vraćam se. Tata nosi smedi li ljubičasti, trbušasti ketlič s ručkom. Nudi nam iz njega vodu. Za koje vrijeme osjećam glad. Mama ili tata

nas skupljaju, jedemo, ne sjećam se šta, ali kroz san mi dolazi da smo jeli neku puru. Spušta se noć. Mama, tata, Vida i Đuka prave nam mjesto za spavanje. Steru po podu ličke biljke i šarenice koje smo ponijeli. Liježemo zbijeni, do nas druge porodice. Teške misli, pelusan, ali san je jači. Jutro je. Ustajemo. Smijemo se kretati po mjestu. Srećem poznate, svoju porodicu. Vraćam se. Svi se vraćaju. Opet spremaj zavežljaje, kreće me. Čuje se da idemo nazad u K len-Vakuf. Puške, kolona, idemo, idemo. Nailazimo po pokoja kola, puške u njihovim trpaju ljude iz kolone, biće stariji je ili slično. Put se otvara. Požutim u kolini, ispred mene vidim mamu. Ona i još neka Bišćanka vode između sebe mladu ženu. Staju s njom u kraj puta. Ženica se grči, drži za stomak. Shvatam da rađa. "ale stoje, krenu dalje, mama me ugleda i dade znak da izostanem. (napomena 2.)

Stižemo u Kulen-Vakuf. Sjure nas s ulice, kraj rijeke, peniske. Pred nekom smo nevelikom kućom, u koju idemo u toalet. Kuća miriše na lijekeve. Uz rijeku sjedimo, hodamo, čujem od nekih odraslih "Znaš li da je Hitler napao Rusiju?". Spušta se večer. Krećemo, vode nas u neku pov veliku, čudnu kuću na rijeci, prelazimo uski mostić. Ulazimo u velik prostor, spuštamo stavri sjedamo. Stariji spremaju posteljinu za spavanje. Izlazim, predamnom neka oграда prema rijeci, gledam rijeku, više slušam šum, mrak je tu. Ulazim, lažemo stisnuti. (nap. 3.) Sutrašnji dan ne znam šta radimo, ali na ulici smo. Tek uveče idemo dalje. Sada kolima. Fristiže kolona seoskih kola, sjedamo, zbijeni smo, kola kreću. Čujem da idemo u Bosanski Petrovac. Vozimo se po mraku. Noć je topla, nisam gladn na, ne bojim se, slušam neku djevojku kako pjeva "će ti umrem majke, rano u nedelja". Nazirem djevojku, poznajem je, znam da je sluškinja kod ne znam koje porodice. Usput se negdje staje uz kuće, nešto devikuje, sve mi je to novo. Sigurno sam i spavala. Stižemo u Petrovac. Ljudi pred kućama. Tata zove jedna teta, prati malo kola, nešto razgovaraju. Tata nam tumači da je to naša daljna rođaka Julka, iz maminog i tatinog rednog sela Jošana. Izlazimo veće kuće. Stajemo kod neke zgrade slične Bihaćskoj okolini. Izlazimo iz kola, opet u tu zgradu, kao ~~u zgradu~~ sportska je dvorana, nepodijeljena, po podu slama. Ostavljamo zavežljaje. Izlazimo samo u toalet, koji je nasred dverišta, i tolike prljav da se ne može ni ući. Čujemo da su tu bili talijani. Sklanjamo jedni druge dalje od toaleta, piškimo. Ulazim u salu, nešto me po nogama pecka, hvatam uši.

Stariji nas skupljaju, mislim nas, Radaković. Idemo sami, ne pitam kuda, dolazimo kod rođake Julke i njenog muža Tamera Petkovića, bićemo kod njih. Vode nas u sobu na katu. Prazna je, po njoj cijeloj ćilim. Naspremamo stvari. Stariji prave po podu mjesto za spavanje.

Tu smo u toj sobi spavali, tu smo u toj kući bili sve do septembra mjeseca, osim tate.

Saznajemo da ćemo tu biti, ali zašto i koliko ne. Živimo relativno normalno. Jedemo vani, za jednim stolom, iz našeg kotlića. Hodamo po Petrovcu. Srećemo druge Bišćane. "e znam jesu li oni ostali u ovoj sali." Jedan dan vidim da su Trbojevići došli preko puta nas. Bez tate, bez mame, samo djeca. (nap 4.) Mi mladi provedimo vrijeme kojekako. Pomažemo u kući, ali vremena za hodanje ima. Srećemo Bišćane, razgovaramo o običnim stvarima.

Juli mjesec. Prošao je petrovdan. Ponestaje hrane, počinjemo gladovati. Čujemo da seljaci iz okolnih sela pomažu, daju malo hrane. Već par dana idem s sestrom Borkom, ponekad s mamom. Nosimo kantice za mlijeko, mi naš kotlić. I dobijemo, ali svaki dan manje. Vjerojatno reditelji nemaju novca, inače bi kupili.

Jedan dan vraćamo se Berka i ja, s malo mlijeka, iz Smoljana. (Bi je Srećemo čovjeka u građanskom odijelu, žuri, maramicom briše znoj s čela trgovac Pita nas, recimo, otkud mi tu, čije smo, ili slično. Dalje žuri. Mi dolazi Smilja- me kući. U kući strka. Vida i Desa prave zavežljaj od posteljine. Pitamo nić, pet-šta je to. Tata je odveden, ide na prisilni rad, Vida za njih nosi poste rovdaninjinu. Izlazim iz kuće. Pred kućom stoji komšinic iz Bihaća, gospođa bježao, Zjuzin, žena inženjera šumarstva. Kaže mi da i njen muž ide na prisilni uhvaćen rad, da će oni proći ovuda. Ostajem s njom, čekam. Od centra grada nailaz ubijen. ze autobus i za njim kamion. U autobusu poznati, kamion poznati, moj tat moguće ta se ističe svojim zelenom, lugarskom uniformom, spazi me, maše mi, htio nešto poručiti, a mislio da smo petrovčanke.

smije mi se, ja njemu, maše mi, ja njemu, nastavlja pjevati s ljudima koji su dopjevali iz centra grada, i dalje pjevaju. Slika tatina mi je tu pred očima, smijeh, mahanje, zelenilo uniforme, mali hrastovi listići s žirom na reveru. Amion edmiče, gubi se cestom kojom smo došli u Petrovac. Ukrećem se. Gospođa Zjuzin se skupila uz zid i plače. Čudim se, pa otišli su na prihišni rad... (nap. 5.) Dani u Petrovcu prelaze, bez tate je teško, glad raste, mama pokušava da nas utrpa negdje da nešto radimo, mene je utrpala da kupim neke sijeno, pšenicu, šta li, grabljama, tu sam ručala. Posla nema, svi smo mi Bišćani u istoj situaciji, nema plata, nema posla, sestre Vida nešto malo šije, i to je sve. Na jedvite jade mama preme gospođu Narandžić, koja kuha nekoj vojsci, s fesovima, pećinje u kuhinji prati suđe. Narandžićka joj u naš kotlić strpa, bolje reći ukrade, što god stigne, varive, prijesne povrće, malo mesa, kruha, kao kad se čuva otpadak za svinje. Jednom dnevno jedemo svi, vani za stolem, iz tog kotlića, treba da bude sito nas sedmero. Jednom je teta Julka u dvorištu rekla da je ostavila tu i tu puru za kokoši, pa pure nema, a moja sestra Vesica se tako zacrvenila, i bili mi je toliko teško, sjetila sam se da je ona pojela puru.

Jednu noć lupa na vratima. Dolazi čika-Todor, kaže nam da se spremamo. Brzo smo gotovi, znamo napamet spakovati svoje stvari. Idu i Julka i Todor. Dolazimo pred školu. Puške nas depratile, puške dočekale. Žene i djeca desno, u jedan razred, muškarci u mrak, lijevo. Tu su i petrovčani i bišćani. mislim žene i djeca. Smještamo se po podu. Vajkanja, kukanja, šta će biti kud ćemo. Odjednom počinje puškaranje. Pucanj, više, mir. Opet pucanj, više, mir. To traje, počinje kuknjava, noć odmiče, pucnjava traje i traje, svjesna sam da ubijaju ljude, svjesna sam da mi je brat tamo. Noć traje i kad pucnjava prelazi. Svanjiva. S ulice dolaze razgovori žamer. Neka žena kriknu, svi poletiše prozoru, digla sam se, vidim preko ceste, idu dva čovjeka. Jedan govori užurbano, daje novčanik drugom, ovaj se odmiče, u prvoga uperiše pušku, on nam okreće leđa, pucanj. Čovjek se strese ništa, odvedeše ga tamo negdje, utom me je mama svukla dole. Ne sjećam se ču li se opet pucanj ili ne. Petrovčanke su poznale čovjeka, kukaju. Mir stravičan mir. Čujem neki glasan očajnički plač. Propinjem se, ulicom žuri nepoznata djevojka, kraj nje vojnik, u finej je uniformi, valjda oficir, ne sjećam se nikakvih obilježja, prožuriše, ona se vješa o njega, kao da nešto moli. Mir. Jauk onih do prozera. Gledam pojavljuju se kola puna mrtvih ljudi. Ljudi se ljuljaju pri vežnji, iz kola kaplje ili curi krv, ljudi u čarapama, kao da poznajem ljubičaste Todorove čarape s štrika iz dvorišta. Dolaze puške, komešanje, počinje izlaženje iz presterije. Idemo kući. Julka kuka, oblači crninu. Mi se smještamo u našu sobu. Izlazim van, izlazim na ulicu, ništa se ne dešava. Ulazim u dvorište, a na sred dvorišta na maloj stolici-sjedi moj Đuka. Te radosti, te sreće! On sjedi i puši. Ništa ga ne pitam. Tražim mamu. Pitam je kako je Đuka došao, kaže mi da ne zna, pustili su ga, samo se mora kriti. Mora da je Đuka pušten kad smo i mi došli kući, ali meni se to vrijeme oteglo, kao da je prošlo deset dana od te strašne noći.

Muvamo se po Petrovcu, brat se krije, Julka plače, gladni smo, Julka prima još jednu bišćanku s kćerkom, prima slovence, muža, ženu, bar jedno dijete, ne sjećam se. Svi mi hodamo po Petrovcu, ali ne smijemo otići.

Jedan dan izšla sam na petrovačko jezero. koje je kraj nas. Odjednom nešto zašišta, prasnu, raspuče, zveknu, ne znam šta, iznad jezera vidi dim rascvjetane komadiće metala, lete, ciliču, šire se, kao prskalica. Ugledam svoju sestru Nenu, leti prema meni. Ja vičem, Neno, Neno, ona leti. Doleti do mene, srećom bez metala u sebi. Prva pucanje tepa ili topeva. Od tada sglanjali smo se u kući, pod stubište, slušali, a odrasli su se radovali i govorili, kad će biti dobro, pucaju naši, a naši su, po mojoj mami, komite, nečujem drugi izraz. Prestale je i pucanje od komita. Počinje zahlađivati.

Stojim pred kućom, mama priča s nekim čovjekom s puškom. U čudno je odijelu, čudan stari šešir, čudne hlače, izlizan kaput. Vadi iz torbe okrugao kruh i daje mami, Mama otkida i dijeli, tu su i male sestre. Kruh kruh! Zagrizam, kruh neukusan, iz njega se nešto meckavo razvlači, Jedem. Čujem da čovjek s mamom razgovara o našem odlasku u Slaveniju. Tamo ina

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

--++="!

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Mama će s mlađe tri sestre nastaviti u Slavoniju kod ujaka, a mi ćemo ostati i čekati dok ona izvidi situaciju. Kod opovića će ostati Vida i Đuka. Desa će ići kod snahine, Danicine setre, to je u blizini. Ja ću ići kod bake Babičke, to je preko puta. Ja ću kod bake čuvati kravu. Mu ka mi je. Nećemo biti skupa.

Poslje podne dolazi meja baka. Mama me s njom vodi. Pokazaće mi kako ću čuvati kravu. Iza kuće, po strnjištu, to jest po tsvavi koja raste kad se dignu pšenica. Odlazimo na strnjište. Baka mi daje upute: Ne ispuštaj kravu, to jest lanac iz ruke, vodi je više po medi, tu je paša bolja. Uzimam lanac, čvrsto stežem u ruku. Teško mi je. Ne plačem, ali me nešto guši, lakše od straha, ali jako gerke. Krava me sama vodi po medi. Krava pase. Gledam nepeznate biljke. Primjetim da za nam ide pile, i ono nešto čvoka s zemlje. U jednom momentu krava stade. ~~Kažl~~ Okrenu glavu preko meni, pogleda me svojim krupnim, bolje reći ogromnim očima, ja bježi, krava na drugu stranu. Letim ja u babinu kuću plačući. Baka i mama se smiju. Kažu "Pobjegla ti krava". Hajde opet nazad, levi kravu, sad se više neću dati nasamariti, baka kaže da mi neće ništa, da ne mašim šta radi.

Take je počeo moj prvi dan u Ždralovima. Nikako se privići u bakinoj kući, Baka dobra kao kruh, ali sve mi je teško. Pa mama ode s Berkom, Mirom i Nenem. Vidu i Đuku ne viđam, oni rade od jutra do mraka u polju.

Vida dolazi da mi saopšti da ću preći od bake kod seoskog kovača Nikice Uzelca, čuvaću malo dijete. Radujem se. Djecu volim.

Kod kovača mi je dobro. Čuvam malog Boška koji je još u naramku. Kad treba pomažem Bosiljki, "teti" kako smo govorili, počinjem ići na njivu. Prvi odlazak vađenje krompira. Mnogo radnika, težaka! Plug izere krompir koji je u redovima pod zemljom. Mi, težaki, kupimo i nosimo na hrpe. Tovarimo u kola, kola odvoze kući u "štagalj", spremište za sijeno i sl. Priča se. Kovačev šegrt Milan priča takve bezobrazne stvari, da ja ne mogu slušati. Primjeti jedna starija ženica, maltene bakica. Pita šta mi je. Kažem. Ona uzima naše kante, idemo kupiti s druge strane. S tim Milanom nisam govorila cijelo vrijeme boravka kod kovača. Kad su jednom rekli da moram spavati s njim u istoj sobi rekla sam ne, pa sam spavala na stoli cama, iza zidane peći, kao mačka.

Od kovača sam prešla, bilo je problema samnom, nisam se mogla prilagoditi (nap. 6.) U proljeće 1943 godine doslovice bježim odatle, sestra Vida mi nađe drugo dijete za čuvanje, kod lugara. Tu mi je bilo dobro ali za dva mjeseca nisam trebala. Prelazim kod ~~Smiljanice~~ tete Smiljane Talić, muž joj je otišao naprilični rad u Njemačku, kao i mnogi seljani. Čuvaću kravu, i pomagati. Tu ostajem do avgusta mjeseca. Vida mi dolazi reći da prelazim u kuću Zrnića, da čuvam krave. Radujem se, imala sam i kod Smiljane problema, i sigurno ona još više samnom, iako sam ja radila sve što mi je naredila, ali nije mi bilo lako čuvati krave po šumi besa, mege pune trnja, brati kroz redove visoka kukuruza travu koštan, koja mi je izranjavila sve noge i ruke, brati koprive golim rukama. Sve sam radišla, dobila svrab, Smiljana nije dala da spavam u posebnom krevetu nego s njom, eto ti svraba, koji, bi uostalom, moguće i drugdje dobila, i koji bi izliječila. Ognojiše mi se ruke, noge, sve sama gnojna mjesta, krenuše čirevi na mogućim i nemogućim mjestima, rasti, bole, prokidaju se, zaboli me prst na zdravo (panaricium), ne da Smiljanica doktoru, ja jaučem, ne mogu spavati, Smiljanica ne da doktoru. K, načne da, vjerojatno sam se žalila Vidi kad sam nedejom imala slobodno i otišla do nje. Odlazim u bolnicu, u Bjelevar. Operišu mi prst, dolazim nazad kući, odlazim opet u bolnicu na kožmo, liječim svrab i gnojne rane. Poslije povratka, ~~nekak~~ iz bolnice uskoro odlazim Zrnićima.

Kod Zrnića ostajem cijelo vrijeme, pomirena s sudbinom, prilagođena, dobro mi je, danima vodim krave na pašu cijeli dan. Strina Ljuba (nap. 7.) naparvi mi "culo" s hranom, zavežljaj ispunjen suvim nadimom sušenim sirom, jabukama, kruhom, kasnije orasima koji padaju na travu, pa ih sušimo na velikoj zemljanoj odnosno ciglenoj peći, orasi divni, društvo "na paši" divno, mali Stanko Polaček, dječak, čeh, uči me česki, ima i gimnazijalaca iz sela, više nas je, svaki dan drugi sastav, odim mene i mog Stankića. Dolazi hladnoća, krave će u štalu, ja preuzimam brigu o njima. Stbici Stevo mi daje upute. Ja imam u štali tri krave, on divna dva konja.

Nije mi ružno. Zrnići me oblače za rad. Sad sam u tankoj pamučnoj rokoj suknji koju sam dobila ranije od susjede, bluza se ne sjećam, tome vesta, crna, heklana, vrlo topla. Na nogama tko zna kakve čarape, neke vojničke cokule. Za izlazak imam samo jednu haljinu koju mi je kupila Vida, koja navelike šije u Bjelovaru već od zime 1941. godine, gdje šije, tu spava i jede, a pročula sa kao dobra švelja, posla ima. Imam i cipele koje je kupila Vida, i čarape, lijepe, svilenkaste, prave krive. Svoju robicu iz Bihaća već ne mogu nositi, od 1942. godine, podera na je, a ja izrasla i da nije. Nema kaputa. Možda jedan rezervni kombino, možda troje gaće. Četkica za zube, drška od drveta. Krpice za navijanje kose, u sredini krpice smotane malo papira, da to bude deblje. Sprema za menstruaciju, penešena od kuće. Sprema mi ne treba, menstruaciju sam imala moguće dva puta, još 1941. godine, od tada ništa. Vida me vodi doktoru u Bjelovar, boji se da nisam trudna, što ja srećom nemam ni na kraj pameti. Doktor sestri objašnjava da ne mogu biti trudna, da je poremećaj od tog što smo preživjeli. Dolazi zima. Ja dobro. Prilazim svemu lakše, ništa me ne čudi, znam mnogo seoskog, ne pravim kokseve u radu, kojih je bilo mnogo. (nap. 7.) Dolazi zima, radim, u mojoj suknjici, vesti i cokolama, u štali je toplo, izidem van po hranu kravama zima. Nitko me ne pita, nikome ništa ne govorim. Proljeće, ljeto, radim sve poslove osim oranja i košnje. Nije mi teško. Radi se s mnogo ljudi, posuđuju se i vraćaju težaki. Slušam razgovore težaka, to mi pounjava dušu, pa ne mislim na svoje nevolje, a da ne kažem da me drži nada. Velika, zlatna, dobra nada. Sve će to proći. Već se godori o dobrim stvarima, Hitler propada, naši, partizani napreduju. Muvaju se po selu vojske, danju iz žice iz Bjelovara, konačno, u jesen 1944. ugledam u travljaku iza kuće dva partizana. Po danu oni iz žice, po noći partizani, sve više dobrih vijesti, ali sve više straha, počinje štokakva vojska da se mota po selu, traže kola da ih se vozi, popuštaju, dosta da ih se pečati dobro: mladi sir, vrhnje, slanina, crveni luk, rakija i vino. Proljeće 1945. Više muvanja vojske, više dobrih vijesti, primiču se zvukovi topova iz daljine, nama se ne približavaju, ostaju daleka jeka, kažu rusi. Primiče se puškara je od Maružara, brzo to ide, evo i mi silazimo u podrum, same stric Steve i ja hranimo krave i konje, fiju knu jednom metak kraj men, sklanjamo se, čujemo pucanje, kod nas u dvorištu trka, prolazi sve prema Bjelovaru. Čeka se malo, izlasi se iz podruma. Noć. Pune dvorište kola, partizana, radost, tadest, penetko poznat. Smještaju se borci u kuću, nema dosta kreveta, svud se sjedi, leži, ja sjedim u kuhinji s bercima, razgovaram, ne znam šta, dočekujem jutro, noć prošla kao tren. Ujutro hranim svoje kravice, čekam kad će doći netko od mojih, da čujem šta dalje. Dolazi jedan berac, žute mu se neke oznake na rukavu, priča samnom. Pita me da li je tu negdje netko sakriven. Kažem da nije (nap. 8.) Pita me odkud sam govorim o sebi. On mi govori "Drugarice, sad će sve biti dobro, dsad šeš ti moći ići u školu, itd, sad će ti biti dobro kao što ti je bilo." A ja pitam hoće li sad biti sve kao prije rata, on kaže hoće. A ja njemu "A hoće li biti kralj Petar" ya on meni smijući se, on neće drugarice, on je napustio svoj narod pogjedgao avionom u Englesku. To mi je prvo komesarsko predavanje....

A dalje. Došla je Vida, rekla da ćemo još malo čekati, vidjeti možemo li u Bihać. Onda je, ne znam za koliko vremena došla da mi kaže da idem u Bjelovar raditi, kao pisarica, gdje ću se hraniti i spavati. Odeh od mojih dragih Zrnića.

U jesen Vida dođe da mi kaže da ću pohađati medicinsku školu u Zagrebu. Ja bi u gimnaziju, kadžem to plaćući, moram ići u Zagreb, naša kuća je bombardovana, ostao je samo temelj, nemam gdje biti, Desa će ne znam kako u gimnaziju, a ja moram u medicinsku, idemo Bjebarskim parkom, plaćemo obadviije, ali nije to teški plać, ja se već pomirujem.

Odlazim u Zagreb u školu, divno mi je.

Moje nevolje su prošle, nadam se tati, vraćaju se ljudi s svih strana. Ne javljaju mi od kuće o tati baš ništa. Nadam se, nadam se. Odlazim s školom na jednu izložbu na Zrinjevcu, Vidam fotografije ustajkih zvjerstava. Bojim se za tatu, "ada sve uža, ali živi, pa još živi, kad odlazim na ferije u malu, seosku kućicu u Ždralovima gdje se moji poči-

nju kućiti nikoga ništa ne pita, ali nitko ništa i ne govori. Vraćam se u školu, sama shvaćam da sam siročić od 1941. godine, od kad mi je tata otišao na "prisilni rad". Pišem prvu pjesmicu o izgubljenom tati kog su ustaše ubile, ali vapim da saznam gdje i kad. Ipak nada ne umire, godinama živi, a kad sam čula, ne znam kada, da su mnogi četnici pobjegli iz zemlje u Ameriku, a već i učim o tome, tješila sam se time da je pobjegao iz kamiona i otišao u četnike, pa je sad u Americi. Konačno sam prihvatila istinu, ali nikad se s njom pomirila, do dana današnjeg, ali znam da su mnogi ljudi stradali kao moj tata ni krivi ni dužni, da su mnogi dali živote za moju slobodu, svjesna sam da je moja porodica dobro prošla i prema ljudima u svijetu, pod fašizmom, u našoj zemlji.

Kad mi je bilo četrdeset godina zapala sam u ne jaku depresiju, povampirile su se moje ratne nevolje. To je bilo, i prošlo, i kao da sam od tada smirena, iako rana za tatom stoji u srcu. Teško je što sam slušala o Jadovnu u kom je moj tata poginuo, pa ne mogu izbiti iz glave njegovu ne znam kakvu, ali sigurno mučeničku smrt. Nije sam, nije sam nismo mi Radakpvići, sami, nije naša demovina sama..... bili smo jedna mrlja na zemaljskoj kugli, opsjednuta zlo.

NAPOMENE:

1.

Moja porodica je: tata Stevan, majka Božica, rođena Sadžak, obadvoje iz sela Jošana kod Udbine, tata je lugar, radi kao pisar u šumariji u Bihaću. Tata 1941. ima 46-7 godina, mama ima 49 godina. Sestra Vida ima 21 godinu, završila je žensku stručnu školu, počela šiti za novac. Brat Đorđe, Đuka, ima 19 godina, treći razred učiteljske škole pohađao u Banjoj Luci, izbačen u parilu 1941, sestra Desa 15 godina, završila četvrti razred gimnazije, ja, 14 godina, završila četiri razreda gimnazije, skupa s Desom, ona me je čekala godinu dana da idemo skupa u razred, "jeftinije je", Borka, 12 g. završila drugi razred gimnazije, Mira, 9 godina, završila drugi razred osn. škole, Nena 8 godina, završila prvi razred osn. škole. U Bihać smo došli 1934. godine "da bi djeca mogla ići dalje u školu". U svoju kuću uselili u jesen 1935. godine. Živjeli skromno, ali udobno.

2.

Pitala sam mamu kasnije, ~~xxx~~ kad sam već bila u desetim godinama, šta je bilo s tom ženicom. Mamai ona bišćanka odvele su je u jednu kuću, ustaše ili ne znam tko nas je to vodio, dozvolili su da tu ostane, tu je rodila, ali je umrla. Mama je to sigurno saznala od njenog muža u Petrovcu.

3.

Kasnije mi je Divna Banjeglav, Bišćanka koja je došla da živi u Bjelovaru rekla, da su tu noć ustaše silovale, zaboravila sam koju djevojku iz Bihaća, da su je izsjekli na komade, i bacili u rijeku.

4.

Mama Trbojevića je čehinja, katolkinja, a tatu su ustaše ubile već u Bihaću na Garavicama. Mama ostala da čuva stvari u Bihaću, pa su prešli dalje. Ljude kod kojih su bili Trbojevići, dva Petrovačka pekara, ne znam kako se zovu, ubili su ustaše ~~xxx~~ onu strašnu noć. Kad smo sjedili onda je pekarica pričala ženama oko sebe kako su, kad su došli po njih, ustaše otvorile ormare i grabile kešulje. Ona je rekla, pa ostavite mom mužu i djeveru, a oni su rekli, njima više neće trebati. Dijelila je neke divne kolače svima oko sebe, i ja sam dobila jedan.

5.

Moja majka, kad je upitam za tatu, govorila je cijelo vrijeme rata da je na prisilnom radu. A ja sam pitala zašto se ne javi, drugi se javljaju.

A ona je rekla da ne može, pobjegao je u Banat, gdje su mu braća st

čevići, a to je druga država, pa on ne može pisati. Sretna sam što je tako govorila, sretna sam što sam u to vjerovala. Lakše sam dočekala oslobođenje, i saznala da mi je tata poginuo u Jadovnu kraj Gospića, .

6.

Pitala sam Vidu ,pred tri godine,kakav se razgovor vodio.Nekla mi je da je ustaša pitao Nenu šta smo mi.Nena,u strahu,bekla da smo pravoslavci.Onda je on htio da nas skine iz kamiona,a vojnik s puškom je rekao da on nas ne da da smo mi "naši" i da nas on mora tamo negdje predati.Pitala sam je i o tome šta misli tko je Đuku spasio.Ona misli ustaša iz Bihaća Jelić,kog je vidjela u hodniku i snjim razgovarala.To mi je ispričala ovako:"izišla sam one noći u hodnik.Prevala sam se,neko me je držao po ramenu.Okrenem se,Jelić.Pita me,kako ste gospođice Vido.Ja kažem da se bojim,puca se.On reče ne bojte se.Ja kažem,pa moj Đuka je tamo.On reče ne bojte se,živ je.Zamolim ga da ode do Đuke,da mu nešto novca,kao,kad su se razdvajali pred školom nije mu ništa dala,a bi li on Đuki odno jednu jabuku,a da Đuka na papiriću potvrdi da je primio.Za neko vrijeme evo Jelića,Đukinim rukopisom piše da je primio.Mam opet reče da je Đuku spasio nogomet.Igrali su Biščani i Petrovčani,pa je Đuka dobro igrao.Pitala sam i brata.On kaže da ne zna.Kad su bili odvojeni u onoj noći on je lagao na pod,i,kaže,čekao sam,i mene će izvesti.Zadržijevao je,bolje reći bio je osamućen ili slično.Kad se probudio,mošao sebi,soba prazna,jedan s puškom vodi mladića,mladiču iz ruke teče krv.Drugi mladić snjim u prostoriji.Onaj s puškom ih reče:bježite,sakrijte se.Nekla sam Đuki maminu i Vidinu verziju.Reče da nije isključeno da je nogomet,utakmicu je gledao ustaša iz male kućice preko puta.Taj je već tada imao činove,bio je na Janka-Pusti.Ja ga nisam nikada vidjela,iako sam išla njegovim dvema sestrama da gledam kako tkaju ćilime.Đuka mi reče da ga je taj ustaša pozvao par noći prije pokolja u Petrovcu da prespava kod nejgama kućici.Moram spomenuti da mi je Vida rekla o ustaši Jeliću,~~Dok smo bili kod kuće taj Jelić je bio ministrant kod našeg katoličkog svećenika,fratra Budiljkovića,Viktor~~
katoličkog bihačkog svećenika,fratra,~~koga su svi zvali~~ franjevca, fra-Viktora,divnog čovjeka,koji je u samostanu na Petričevcu ovdje,u Banjoj Luci,skupa s našim bihaćskim,dragim,zlatnim fra-Bosiljkom,koji nam je u gimnaziji predavao ,srim katolicima vjeroukuk,i francuski,i higijenu To su divni ljudi,posjećujem ih u samostanu.Vraćam se na Jelića.Njega su svi ismijavali,ali moja Vida mi kaže da je ona s njim uvijek lijepo razgovarala,da je vrlo rado stajao s njom i na ulici,ili kad prođe pored naše kuće.Vida pomalo misli da je on zato spasio Đuku,ali tko to zna.

6.drugi put(zabunom)

Mod kovača mi je bilo grozno. Usim djeteta koje sam čuvala. On se derao na ženu, vječno derao, ona napravi kolač, on sve bubne od zemlju, srećom se i ne sjećam šta sam sve preživljavala. Najtežw mi je bilo kad mi je teta Bosiljka, kovačica, otvorila pismo iz Beča, naime, samo odjednom, kao iz neba, mojoj Desi i meni, javila se školska kolegica Vera Turudija. Saznala je od ljudi koji su bili na prisilnom radu, a iz Ždralova su, da sme tu. Došla sam u kuću iz štale, a Bosiljka i njena prijateljica su me grozno ispsovale. Vera je pismu napisala "čujem da imaš vrlo lijenu gazdaricu, dedeti nju uriktaj". Napale s u me da sa pisala o gazdarici, pa i da je lijena, ja stvarno nisam, nije mi bilo ni na kraj pameti, ali ništa mi nije pomoglo, ostala sam kriva-to je bolilo. Kraj rata je to objasnio, seljani su to rekli Veri u Beču. Poslije rata saznala sam od Vide da je kovač, sve to vrijeme vidio i bježao od ljudi "koji s nožem jure za njim, hoće da ga zakolju". Sreća da to nisam znala. Ne čudim se da mu se priviđalo, ta manija gonjenja je bila bliska stvarnosti. Zet kovača je poginuo u pokolju, sva porodica odvedena u Srbiju.

Smiljanica, opet, zato što sam liječila svrab na kožno-veneričnom, pro-
nijela selom glas da sam "zaražena". Srećom nisam znala, ali sam zbog tog
na moj ussreću prešla kod Zrnića, Vida i mama me premjestile, kad su me
Zrnići zatražili.

I Smiljanica me je potvorn.

I Smiljanica me je potvorila da sam njoj i njenoj gošći iz Zagreba, koja je došla po hranu u Ždralove, ukrala neke cigarete. Nije pomoglo što sam govorila da nemam pojma o cigaretama, kao što i nisam imala. To su sigurno uzele kćerke od Smiljanicine braće, uzele su i meni jedan materijal od tamnoplave haljine s bijelim tačkicama, star, sve na tačkicama rupe, ali meni je bio dragocjen. Dobila sam par gaća i taj materijal od gošće Zagrepčanke. Materijal je nestao, a gaće ostale, i mislim da se nisam nikom ni potužila, dosta mi je bilo cigatera, pa tko bi mi vjerovao za materijal.

7.

U to vrijeme, kad sam došla Zrničima, u kući su djed, ali Ždralovski reče no stric Stevo, njegova žena Ljuba, zlostna starica, koja mi je mnogo valjala svojom dobrotom i blagošću, strina Jana, sestra Števena, bila udana za "šeštra", obučara u Sv. Ivanu Žabno, pogospodila se, pa se razvela i došla nazad. Nije znala gdje joj je familija, kćerka itd. nisu se javljali, nisu prepotavljali mogli iz Srbije. Strina Jana me je progonila, vječne prigovarala, okrivila da sam mačku odrezala brkove, nisam, ali sam pričala da sam to kod kuće u Bihaću napravila. Ostalo je da sam i opet, i šta se može. Mladi domaćin Milko silom doveden u domobranu. Žena mu Tina, teta Tina, bila je glavna za sve velike brige, uz strica Stevu koji već bio star. Teta Tina je brinula i ženske i muške brige, svud stigla, radila kao crv. Bistra, snalažljiva. Jadna, roditelji odvedeni u Jasenovac, tada nismo znali da je neće ni vratiti. S njom sam najviše saobraćala, radila, bilo je s njom prijatno. Njena djeca Mirjana, Danica i Pero bili mali. Mirjana išla u školu s mojom sestrom Nenom, s obzirom da se mama s sestrama vratila iz Slavonije, da budemo skupa ako nas potjeraju. Ta djeca su mi bila spas, s njima sam se bavila kad sam radila u kući, pričala im bajke, pripovjetke, mnogo sam kod kuće čitala i knjige koje su za stariji uzrast od mene. S Zrničima sam lakše dočekala oslobođenje. Vidamo se, Tina je u Zagrebu s sinom, s bahom i unučadi, Danica isto u Zagrebu, s mužem, Ždralovcem, svi školovani ili se školuju. Pred par dana, tačnije 1. ovog mjeseca, 10. mjeseca 1988. bila sam kod Zrnića. Pretresali smo uspomene, i za čudo, slućali su i najmlađi s velikim interesom, iako sam ja rekla da bježe dok im dosadi.

7. (drugi put zabunam)

Hranila sam neko jadno prase, pa mu davala malo hrane, a kad mi je teta rekla plakala sam ko kiša, ne zbog štete, nego žalosti. Mnogo sam stvari prvo put radila, pa sam dobivala opomene, dok nisam naučila. Prvo kopanje kuraza, opomena, kopanje sitne, niske cikorijske, prisjelo mi je. Mala motičica, kojom sam zamahnula, zarila mi se u nogu, dugo sam nosila ranu. Sreće zaboravila sam te stvari...

8.

U stvari, domaćin Milko je pobjegao iz domobrana, i bio sakriven u sijenu. Ljeti stalno u sijenu, a zimu 1944-45 samo spavao u kući. Kad su počele borbe za oslobođenje Tina mi je rekla da nikom ne kađem za Milka. Upitana od onog borca rekla sam da nema nitko sakriven, da bi, kad sam iz štale došla u kuću, ugledala blijedog Milka, nasmijane Tinu i borca, a on me je pitao zašto nisam rekla da je Milko u sijenu, a ja njemu odgovorila da mi je Tina rekla da ne kađem.

UZ napomenu broj 6 (drugi put)

Poslije rata kovačica Božiljka se objesila, nije mogla s mužem i drugim sinom, koji je rođen poslije rata, i već bio u gimnaziji. Kovač se drugi put ženio, pa razveo, otišao u Zagreb djeci, i izvršio samoubistvo-nožem je sebi rasporio trbuh.

Banja Luka 7.10.1988

Anka Toman rođena Radaković

Anka Toman